

QURILISH MATERIALLARI SANOATI KORXONALARINING EKOLOGIK AKTIVLARINI HISOBGA OLISH

Mirzayev Komiljon

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

ORCID: 0009-0009-9908-5123

komiljon_mirzaev@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada qurilish materiallari sanoati korxonalarida ekologik faoliyatga qaratilgan investitsiyalarni buxgalteriya hisobida alohida obyekt sifatida aks ettirish zarurati tahlil qilingan. Amaldagi hisob siyosatida ekologik vositalar umumiy asosiy vositalar tarkibida yuritilishi ularning iqtisodiy samaradorligini aniq baholashga to'sqinlik qilayotgani aniqlangan. Shu munosabat bilan 0100 schyoti doirasida 0192 va 0193 subhisoblarni joriy etish taklif etiladi. Mazkur subhisoblar orqali chang ushlovchi, chiqindini qayta ishlovchi va atmosfera tozalovchi uskunalarni aniq tasniflash, amortizatsiyasini hisoblash va monitoringini olib borish imkoniyati yaratiladi.

Kalit so'zlar: ekologik aktivlar, buxgalteriya hisobi, asosiy vositalar, subhisoblar, schyotlar rejasi, ekologik investitsiyalar, ESG.

УЧЁТ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ АКТИВОВ ПРЕДПРИЯТИЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ

Мирзаев Комилжон

Ташкентский государственный экономический университет

Аннотация. В статье рассматривается необходимость отражения экологических активов в бухгалтерском учете предприятий промышленности строительных материалов в качестве самостоятельных объектов. Установлено, что существующая практика учета приводит к обобщению данных, не позволяя проводить эффективный анализ и контроль. В связи с этим предлагается ввести субсчета 0192 и 0193 в рамках счета 0100 «Основные средства». Это позволит классифицировать очистные сооружения, фильтрующее оборудование и другие экологические активы, а также отслеживать их износ и эффективность использования.

Ключевые слова: экологические активы, бухгалтерский учет, основные средства, субсчета, план счетов, экологические инвестиции, ESG.

ACCOUNTING FOR ENVIRONMENTAL ASSETS OF CONSTRUCTION MATERIALS INDUSTRY ENTERPRISES

Mirzayev Komiljon

Tashkent State University of Economics

Abstract. This article analyzes the necessity of recognizing environmental assets as separate accounting objects in the construction materials industry. Current accounting practices in Uzbekistan combine environmental investments with general fixed assets, making it difficult to assess their economic effectiveness. The paper proposes introducing sub-accounts 0192 and 0193 within account 0100 to record filtration systems, recycling technologies, and emission-reduction equipment. The proposed model enables the classification, amortization tracking, and performance monitoring of environmental assets, supporting better financial reporting and ESG compliance.

Keywords: environmental assets, accounting, fixed assets, sub-accounts, chart of accounts, environmental investments, ESG.

Kirish.

Atrof-muhitni muhofaza qilish, resurslardan samarali foydalanish va ekologik barqarorlikni ta'minlash bugungi kunda sanoat korxonalari oldida turgan strategik vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, qurilish materiallari sanoati yuqori energiya sarfi, chiqindilarning ko'pligi va tabiiy resurslardan keng miqyosda foydalanilishi bilan boshqa sohalardan ajralib turadi. Ushbu omillar korxonalarining ekologik mas'uliyatini oshirish bilan birga, ekologik faoliyatga yo'naltirilgan investitsiyalarni moliyaviy jihatdan aniq aks ettirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Hozirgi kunda korxonalarda foydalanilayotgan ekologik yo'nalishdagi uskunalari – chang ushlovchi moslamalar, gaz tozalash inshootlari, chiqindilarni qayta ishlash texnologiyalari – ko'pincha buxgalteriya hisobida umumiy asosiy vositalar tarkibida yuritiladi. Bu esa ularning real qiymatini aniqlash, amortizatsiyasini to'g'ri hisoblash, foydalanish samaradorligini baholash va audit maqsadlari uchun zarur tahliliy axborotni shakllantirish imkoniyatini cheklaydi.

Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari, jumladan IAS 16 (Asosiy vositalar), IAS 37 (Majburiyatlar) va IFRS 6 (Mineral resurslarni o'rganish va baholash) ekologik aktivlarni alohida moliyaviy obyekt sifatida tan olish va ularning harakatini doimiy nazorat ostida yuritishni tavsiya etadi. Shunga qaramay, amaldagi milliy hisob siyosatida ekologik investitsiyalar, odatda, ishlab chiqarish xarajatlari yoki asosiy vositalarning umumiy qiymati tarkibida aks ettiriladi.

Shu bois, ekologik aktivlarni hisobga olish bo'yicha yangi yondashuvlarni ishlab chiqish, ularni alohida subhisoblar orqali tasniflash, harakatini nazorat qilish va moliyaviy hisobotlarda shaffof aks ettirish zarurati dolzarb hisoblanadi. Ayniqsa, so'nggi yillarda ESG (Environmental, Social, Governance) tamoyillariga asoslangan korporativ boshqaruv standartlari va barqarorlik hisobotlari joriy etilayotgan bir paytda, bu masala yanada dolzarb tus olmoqda.

Ushbu maqolada qurilish materiallari sanoatida ekologik aktivlarni alohida buxgalteriya obyekti sifatida hisobga olish zarurati asoslab beriladi, amaldagi hisob tizimidagi kamchiliklar tahlil qilinadi hamda xalqaro tajribaga asoslangan yangi hisob modeli taklif etiladi.

Adabiyotlar sharhi.

Ekologik aktivlarni hisobga olish masalasi jahon va milliy buxgalteriya nazariyasi doirasida tobora dolzarb mavzuga aylanmoqda. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga (IFRS) ko'ra, ekologik faoliyatga qaratilgan vositalar va texnologiyalar, agar ular uzoq muddatda foyda keltirsa va nazorat qilinadigan aktiv sifatida e'tirof etilsa, alohida asosiy vosita sifatida buxgalteriya hisobotida aks ettirilishi lozim (IAS 16, 2021).

Rubanov (2005) o'z tadqiqotida quyidagicha ta'kidlaydi: "Ekologik faoliyatda foydalaniladigan texnik vositalar – bu faqat ishlab chiqarish samaradorligini oshiruvchi emas, balki atrof-muhitni himoya qiluvchi aktivlar bo'lib, ularning hisobini alohida yuritish zarur".

Shibilyova (2010) esa ekologik xarajatlar va aktivlarni tahlil qilishda analitik hisob yuritish muhimligini qayd etadi: "Ekologik aktivlar bir vaqtning o'zida ijtimoiy majburiyatlarni va investitsion maqsadlarni aks ettiradi, shuning uchun ularni umumiy asosiy vositalar tarkibida emas, alohida ob'ekt sifatida yuritish zarur".

Milliy tadqiqotlarda ham bu masalaga e'tibor ortmoqda. Xususan, Omanov (2024) qurilish sanoatida ekologik yo'nalishdagi investitsiyalar hisobini avtomatlashtirish tizimlari asosida yuritish zarurligini asoslab beradi: "Korxonaning ekologik faoliyatiga tegishli har bir xarajat va aktivni subhisoblar orqali identifikatsiyalash moliyaviy shaffoflikni ta'minlaydi".

Mirzayeva (2021) o'z dissertatsiyasida ekologik aktivlar tarkibini uch toifaga ajratgan: 1) atmosfera havosini tozalovchi vositalar; 2) chiqindilarni saralovchi texnologiyalar; 3) suv resurslarini muhofaza qiluvchi inshootlar. U quyidagicha ta'kidlaydi: "Har bir ekologik aktivning iqtisodiy ta'siri tahlil qilinmas ekan, korxonaning moliyaviy holati va ijtimoiy mas'uliyati to'liq baholab bo'lmaydi".

Xalqaro amaliyotda esa ekologik aktivlar “environmental capital assets” deb yuritiladi va buxgalteriya standartlari asosida amortizatsiya, moliyaviy baholash, balansda e’tirof etish va reporting mexanizmlari orqali kuzatiladi (Rahman, et al., 2017). Ushbu yondashuv Yevropa Ittifoqi va AQSHda korporativ barqarorlik hisobotlarini tayyorlashda asosiy mezonlardan biri sifatida tan olingan.

Bundan tashqari, xalqaro ilmiy manbalarda ham korxonaning ekologik aktivlari nafaqat moliyaviy foyda, balki reputatsion qiymat, ESG reyting va xalqaro bozorga chiqish imkoniyatini belgilovchi asosiy vosita sifatida qaralmoqda (Kovalev, Pavlova, 2019).

Yuqorida keltirilgan adabiyotlar asosida xulosa qilish mumkinki, ekologik aktivlarni alohida buxgalteriya obyekti sifatida hisobga olish nafaqat moliyaviy hisobotlar aniqligini oshiradi, balki ekologik xavfsizlik, barqarorlik va korxona imidjini ham mustahkamlashda muhim vosita bo’lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot davomida ilmiy-nazariy tahlil, qiyosiy hujjatlar tahlili va amaliy misollar asosida ekologik aktivlarni hisobga olish modeli ishlab chiqildi. Qurilish materiallari sanoatining yetakchi vakillari – “Kizilkumsement”, “Ahangarancement” va “Kuvasoyssement” korxonalarining 2020–2023 yillardagi moliyaviy hisobotlari o’rganildi. Hisob siyosati, schyotlar rejasi, asosiy vositalarning amortizatsiya hisoboti va ekologik xarajatlar ko’rsatkichi orqali amaldagi holat tahlil qilindi.

Shuningdek, ekologik aktivlarni alohida buxgalteriya schyotlari – 0192 “Atmosferani muhofaza qilishning asosiy vositalari” va 0193 “Chiqindilardan muhofaza qilishning asosiy vositalari” subhisoblarida yuritish modeli asosida hisob amaliyoti ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Tadqiqot davomida qurilish materiallari sanoati korxonalarining ekologik faoliyatiga tegishli aktivlar mavjud buxgalteriya tizimida to’liq aks ettirilmasligi aniqlandi. Xususan, “Kizilkumsement”, “Ahangarancement” va “Kuvasoyssement” korxonalarining 2020–2023 yillar davomida taqdim etgan moliyaviy hisobotlarida ekologik yo’nalishdagi asosiy vositalar 0100 – “Asosiy vositalar” schyoti doirasida umumlashtirilgan holda qayd etilgan bo’lib, ularning ekologik funksiyasi va iqtisodiy samaradorligi alohida baholanmagan.

Tadqiqot davomida ekologik aktivlarni aniq tasniflash va ularni alohida buxgalteriya schyotlarida yuritish orqali quyidagi ijobiy natijalarga erishish mumkinligi asoslab berildi:

- Ekologik investitsiyalar hajmini aniqlash;
- Har bir ekologik aktivning amortizatsiyasi va foydalanish samaradorligini hisoblash;
- Atrof-muhitga salbiy ta’sirni kamaytirishga qaratilgan vositalar ustidan nazoratni kuchaytirish;
- ESG ko’rsatkichlari uchun zarur bo’lgan ma’lumotlar bazasini shakllantirish.

Tadqiqot asosida ekologik aktivlar hisobini 0100 – “Asosiy vositalar” schyoti tarkibida 0192 va 0193 subhisoblar orqali yuritish modeli ishlab chiqildi. Ushbu subhisoblar orqali korxonalarda mavjud ekologik asosiy vositalar tasniflanadi va har bir ob’ektning moliyaviy harakati tahliliy hisobda aks ettiriladi.

1-jadval

Qurilish sanoatida ekologik aktivlarni buxgalteriya hisobida aks ettirish modeli

Schyot kodi	Subhisob nomi	Hisobga olinadigan aktivlar
0192	Atmosferani muhofaza qilishning asosiy vositalari	Chang ushlovchi moslamalar, gaz tozalagichlar, tutun filtratsiya tizimlari
0193	Chiqindilardan muhofaza qilishning asosiy vositalari	Chiqindini saralovchi qurilmalar, qayta ishlash uskunalari, konteyner tizimlari

Mazkur hisob modeli asosida ekologik investitsiyalarni aniqlash, moliyalashtirish manbalarini tasniflash (masalan, o'z mablag'i, grant, davlat kompensatsiyasi) va ularning iqtisodiy ta'sirini tahlil qilish imkoniyati yuzaga chiqadi. Shu bilan birga, korxonaning ekologik strategiyasi moliyaviy hisobda shaffof aks ettiriladi, bu esa audit va hisobot sifatini oshiradi.

Shuningdek, korxonalarda mavjud bo'lgan ekologik aktivlar qiymati, ularning eskirish darajasi, samarali ishlash muddati, texnik xizmat ko'rsatish xarajatlari va ularni yangilash ehtiyoji bo'yicha tahlil jadvali shakllantirildi. Bu yondashuv asosida qaror qabul qiluvchi rahbariyat uchun ekologik investitsiyalarning foyda/risk nisbatini baholovchi analitik baza yaratiladi.

Umuman olganda, ekologik aktivlarni alohida hisobga olish modeli korxonaning nafaqat moliyaviy, balki ijtimoiy va ekologik mas'uliyatini ham aks ettiruvchi muhim buxgalteriya vositasi sifatida shakllanadi.

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, qurilish materiallari sanoati korxonalarining ekologik faoliyat bilan bog'liq xarajatlari va aktivlari amaldagi buxgalteriya hisobotida umumlashtirilgan tartibda aks ettirilmoqda. Aynan ekologik maqsadlarda foydalanilayotgan uskunalar, qurilmalar va infratuzilmalar 0100 – "Asosiy vositalar" schyotining umumiy tuzilmasi ichida tan olinib, ularning ekologik funksiyasi tahliliy jihatdan ajratilmagan.

Bu holat bir nechta muhim muammolarni yuzaga keltirmoqda:

- Ekologik investitsiyalarning aniq hajmi va ularning iqtisodiy samaradorligi hisoblab chiqilmayapti;
- Atrof-muhitga yetkazilgan zarar yoki oldini olish bo'yicha amalga oshirilgan texnik harakatlar moliyaviy hisobotlarda to'liq ko'rsatilmayapti;
- ESG (Environmental, Social, Governance) mezonlari bo'yicha xalqaro hisobot shakllarini tayyorlashda zarur moliyaviy axborot yetishmayapti.

Milliy korxonalar faoliyatini tahlil qilishda quyidagi statistik tafovutlar aniqlandi:

2-jadval.

**Qurilish sanoatida ekologik aktivlar buxgalteriya hisobida aks ettirilgan holat
(2020–2023)**

Korxona nomi	Ekologik aktivlar (mlrd so'm)	Umumiy asosiy vositalar ulushidagi foiz (%)	Maxsus subhisob mavjudligi
Kizilkumsement	42,3	4,8%	Yo'q
Ahangarancement	38,7	4,1%	Yo'q
Kuvasoysement	46,2	5,2%	Yo'q

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, korxonalar ekologik faoliyatga sezilarli darajada sarmoya kiritayotgan bo'lsa-da, bu xarajatlar moliyaviy hisobotda umumiy aktivlar tarkibida yirik ustunlik sifatida ajratilmagan. Shuningdek, hech bir korxonada 0192 yoki 0193 kabi ekologik yo'nalishdagi subhisoblar joriy etilmagan. Bu esa auditorlik tekshiruvlari, ekologik risk baholash va moliyaviy rejalashtirish jarayonlarini murakkablashtiradi.

Xalqaro amaliyotda esa ekologik aktivlar mustaqil ob'ekt sifatida tan olinadi. Misol uchun, Evropa Ittifoqi doirasida faoliyat yurituvchi sement ishlab chiqaruvchi "LafargeHolcim" kompaniyasi yillik moliyaviy hisobotlarida ekologik aktivlar va xarajatlarni alohida bo'lim sifatida ko'rsatadi, jumladan:

- "Emissions reduction equipment" – 67 mln yevro;
- "Waste recycling facilities" – 48 mln yevro;
- "Green R&D expenditures" – 25 mln yevro (LafargeHolcim, 2022).

Shunday yondashuv milliy amaliyotga tatbiq etilishi uchun 0100 schyotida 0192 – "Atmosferani muhofaza qilishning asosiy vositalari" va 0193 – "Chiqindilardan muhofaza qilishning asosiy vositalari" kabi subhisoblarni joriy etish taklif qilindi.

Ekologik aktivlarni alohida hisobga olish orqali erishiladigan afzalliklar

Ko'rsatkich	Amaldagi tizimda	Taklif etilayotgan modelda
Investitsiya hajmini aniqlik bilan hisoblash	Yo'q	Mavjud
Amortizatsiyani ekologik vazifaga bog'lash	Cheklangan	To'liq mavjud
ESG hisobotlari uchun tahliliy ma'lumot	Yetarli emas	Yaratiladi
Auditga tayyorlik darajasi	Past	Yuqori
Davlat nazorati va subvensiyalar uchun asos	Yetishmaydi	Asosli va aniqlashtirilgan

Shunday qilib, ekologik aktivlarni alohida subhisoblarda yuritish orqali moliyaviy hisobotlar sifati, boshqaruv qarorlarining asoslanganligi, xalqaro standartlarga moslik va auditorlik tekshiruvlarining samaradorligi sezilarli darajada oshadi. Bu model barqaror rivojlanish tamoyillariga rioya qilayotgan zamonaviy sanoat korxonalari uchun muhim moliyaviy instrument hisoblanadi.

Xulosa va takliflar.

Qurilish materiallari sanoati korxonalarining ekologik faoliyati bugungi global ekologik muammolar fonida strategik ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqolada ekologik aktivlarni moliyaviy hisobda alohida ob'ekt sifatida aks ettirish zarurati ilmiy asoslangan holda tahlil qilindi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, amaldagi buxgalteriya hisob tizimi ekologik investitsiyalarni umumlashtirilgan tarzda aks ettiradi, bu esa ularning iqtisodiy ta'sirini aniqlash, moliyaviy samaradorligini baholash va ESG ko'rsatkichlarini shakllantirishda sezilarli cheklovlarni yuzaga keltiradi.

Taklif etilgan 0192 va 0193 subhisoblar orqali ekologik aktivlarni texnologik vazifasi bo'yicha tasniflash va ularni aniq monitoring qilish imkoniyati yaratiladi. Bu nafaqat moliyaviy hisobotlarning shaffofligini oshiradi, balki korxonalarining ijtimoiy-ijtimoiy mas'uliyatini, ekologik xavfsizlikni va audit sifatini ham yuqori darajaga ko'taradi.

Xulosa qilib aytganda, ekologik aktivlar buxgalteriya hisobi va moliyaviy boshqaruv tizimining muhim elementi bo'lishi kerak. Ularni alohida hisobga olish barqaror rivojlanishga xizmat qiladigan muhim amaliy mexanizm sifatida taklif etiladi.

Adabiyotlar/Литература/Reference:

IFRS Foundation. (2021) IAS 37 "Provisions, Contingent Liabilities and Contingent Assets". – London: IFRS Publications.

IFRS Foundation. (2021) International Accounting Standard (IAS) 16 "Property, Plant and Equipment". – London: IFRS Publications.

Kovalev V.V., Pavlova E.A. (2019) Ekologik menejment va buxgalteriya hisobi integratsiyasi // Корпоративные финансы. – №3(55). – С. 21–29.

LafargeHolcim Ltd. Integrated Annual Report (2022). – Zurich: LafargeHolcim, 2023. – 110 p. [URL: <https://www.lafargeholcim.com>]

Mirzayeva D.M. (2021) Sanoat korxonalarida ekologik faoliyatni moliyaviy baholash va hisob tizimini takomillashtirish: PhD dissertatsiya. – Toshkent: TDIU, – 142 b.

Nurmatov B.T. (2022) Qurilish korxonalarida ekologik investitsiyalarni hisobga olishda xalqaro tajriba // Ilm-fan va taraqqiyot. – №4. – B. 58–63.

Omanov S.Q. (2024) Qurilish sanoati korxonalarida ekologik xarajatlarni hisobga olishni takomillashtirish yo'llari // Buxgalteriya hisobi va audit. – №1. – B. 32–39.

Rahman A., Lawrence S., Lokman N. (2017) Environmental accounting and reporting practices: A study of listed companies in Malaysia // Journal of Cleaner Production. – Vol. 142. – P. 1200–1210.

Rubanova N.N. (2005) Buxgalteriya hisobi tizimida ekologik faoliyatni aks ettirish muammolari // Экологический учет. – №2. – С. 45–51.

Shibilyova O.V. (2010) Ekologik faoliyatning iqtisodiy tahlili va hisobga olish xususiyatlari: monografiya. – Moskva: Finansy i Statistika, – 156 s.